

¹Әмірбекова С.К., ^{2*}Байдаров Е.У.

¹2 курс докторанты, Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.
²филос.ғ.к., доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.,
*e-mail: travelagencysagynysh@mail.ru,

«АРАБ КӨКТЕМІ» ТӨҢКЕРІСТЕРІНЕН КЕЙІНГІ ТАЯУ ШЫҒЫС ПЕН СОЛТҮСТІК АФРИКА ЕЛДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК, ЭКОНОМИКАЛЫҚ, САЯСИ АХУАЛЫ

Бірқатар араб елдерінің маңызды әлеуметтік-саяси өзгерістеріне ғана емес, әлемдегі жаһандық жағдайына да әсерін тигізген «Араб көктемі» шығыстанушы-ғалымдар үшін ең өзекті тақырып болуы жалғастыруда. Кейбір зерттеушілер «араб көктемі» терминімен қоса «араб жандануы», «халық көктемі» терминологиялары да қолданылады. Бұл мақалада, ғылыми әдістеме, дерек көздері мен ғылыми әдебиет пайдалана отырып, осы төңкерістердің негізгі себептері және әр елдің әлеуметтік-экономикалық, саяси және діни ахуалы, ішкі және сыртқы факторлардың әсерін жан-жақты талдау жасау әрекетіміз. Мақалада «араб көктемінің» әртүрлі қырларымен көрініс тапқан елдер таңдалды.

Түйін сөздер: Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдері, «Араб көктемі», қарулы төңкерістер, саяси өмір, әлеуметтік жағдай.

Amirbekova S.K. *Baydarov E.U.

¹2-year doctoral student, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova, Kazakhstan, Almaty,
²*Candidate of Philology, Associate Professor,
Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenova, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: travelagencysagynysh@mail.ru

Social, economic and political situation in the countries of the Middle East and North Africa after the «Arab Spring»

«Arab spring» which led to significant social and political changes in a number of Arab countries and largely influenced the global situation in the world, continues to be the most urgent topic for researchers - orientalists. Along with the term «Arab Spring», another researchers use «Arab awakening», «Arab's develop», spring of An attempt is made to make a comprehensive analysis of the root causes and the double forces of the Arab Spring in this article. An analysis of the socio-economic, political and religious situation in every country, the influence of internal and external factors, is provided to provide an objective picture of the events, based on scientific methodology, documentary sources and scientific literature. The article selected countries, which the most vividly manifested different variants of the «Arab spring».

Key words: countries of the Middle East and North Africa, «Arab Spring», armed conflicts, political life, social situation.

Амирбекова С.К., *Байдаров Е.У.

докторант 2 курса, Институт востоковедения имени Р.Б. Сүлейменова, Казахстан, г. Алматы
*к.ф.н., доцент, Институт востоковедения имени Р.Б. Сүлейменова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: travelagencysagynysh@mail.ru,

Социальная, экономическая и политическая ситуация стран Ближнего Востока и Северной Африки после «арабской весны»

«Арабская весна», повлекшая за собой значительные социально-политический изменения в целом ряде арабских стран и во многом повлиявшая на глобальную ситуацию в мире, продолжает оставаться наиболее актуальной темой для исследователей-востоковедов. Наряду с термином «арабская весна», некоторые исследователи используют «арабское пробуждение», «весна наро-

дов». В данной статье делается попытка сделать комплексный анализ глубинных причин и движущих сил «арабской весны». Делается анализ социально-экономической, политической и религиозной ситуации в каждой стране, влияние внутренних и внешних факторов с тем, чтобы дать объективную картину происходивших событий, опирающуюся на научную методологию, документальные источники и научную литературу. В статье выбраны страны, в которых наиболее ярко проявились различные варианты «арабской весны».

Ключевые слова: страны Ближнего Востока и Северной Африки, «Арабская весна», вооружённые конфликты, политическая жизнь, социальное положение.

Таяу Шығыста өтіп кеткен толқуларға да міне, жеті жылдың жүзі болды. Бұл тарихи оқиға осы аймаққа, жекелей мемлекет пен жалпы геосаясатқа қалай әсер етіп, өткен жылдардың жаңғырығындай болған «Араб көктемi» оқиғаларына сын көзбен қарап, баға беретін де уақыт жетті. 2011 ж. 14 қаңтар күні бүтін таяушығыстық әлемді дүр сілкіндірткен оқыс оқиғаға, яғни шеруге шығушылардың қысымынан Тунис Республикасының президенті Зин әл-Абидин бен Алидің елін тастап, Сауд Арабиясына қашып кеткеніне куә болды. Тунистен кейінгі кезек оған таяу елдер: Мысыр, Ливия, одан соң Йемен мен Сирияға да жеткендей еді. Демократиялық мазмұнды ұрандармен шыққан шерушілер Марокко, Алжир, Иордания, Кувейт, Ирак, Судан пен Ливанда да бой көтерді. Бахрейндегі билікке қарсылық күшін саудтық әскермен басып, шииттік ықпалды әлсіретті.

Бір уақыт тарихқа үнілсек, «араб көктемi» төңкерістерін еске алғанда Тунистің Сиди-Бузид шаһарында жеміс-жидек, көкөніс сатушы Мұхаммад Буазизи есімімен бастау дәстүрге айналып кеткендей. Дегенмен оның күнкөрісі ауырлап, полиция сақшысының әділетсіз әрекеті үшін өзін-өзі өртеп жіберуі жаппай халық көтерілісіне ұласып, оның дүмпуі, ел президентінің тақты тез арада тастап кетуі, артынша көрші араб мемлекеттерінде де көтерілістердің басталып, ұласып кетуі, кейбір Сирия, Йемен сияқты елдерде соғысқа айналуы сол бір жігіттің әрекеті себепші екені белгілі.

Тунисте алғашқы шерулерде қалың ел «Халық биліктің құлағанын қалайды», «Құрысын» дегенді ұрандарды ұрандата айғайлап, президент суреттерін отқа орап, алдыңғы қатардағы жастар қауіпсіздік күші жауынгерлеріне тас атқылап, олар оқ жаудырса да күш көрсетіп қантөгіс алаңға айналдырғаны белгілі.

Шараға бүкіл коммуникация жетістіктері – БАҚ, ұялы байланыс, интернет, әлеуметтік желілер қосылды. Орасан зор рөлді «әл-Жазира» Қатар телеарнасы атқарды. Ақпарат құралдары қоғамдық пікір туғызып, ақты қара, қараны ақ қып, бір оқиғаны дұрыс айтса, келесісін есіне

де алмауға тырысқандай еді (Дорар, 144). «Әл-Жазира» телеарнасы «Әділдік, қадір, қасиет, еркіндік» ұранымен жүргізілген халықтық толқуларды күні-түні көрермен жұртшылығына әр қырынан жариялаумен болды. Алжирден Каирге дейінгі миллиондаған жұртшылық үш аптаның ішінде араб диктатурасының қалай құлағанын қалт жібермей қарап отырды.

Мысыр елінде алғашқы саяси шерулер 25 қаңтар жұлдызынан Каир, Александрия және Суэц кенттерінде жүріп өтті. Каирдегі Тахрир алаңында әйел-еркек, қарт-жастар демей, сан түрлі саяси көзқарасты адамдардың бір кісідей жұмылып, тәртіп-сақшыларына қарсы қайсарлық пен қарсылық танытып, Тахрир алаңы сұмдық қантөгіс алаңына айналғаны есте қалғаны анық. Хосни Мубарак реформалар өткізіп, өмір сүру деңгейін көтеруге уәде бергенмен қарақұрым ел «режимнің құлағанын талап етеміз» деп бой бермеді. Ақпанның 11-ші жұлдызында армияның қысымымен Мысыр басшысы тақтан кетуге мәжбүр болды. Сауд Арабиясынан бастап басқа да елдер, Таяу Шығыстағы ең негізгі одақтасын Хосни Мубаракты тағдыр тәлкегіне қалдырғаны үшін АҚШ-қа наразылығын білдірді.

Осы мерзім аралығында көрші Йеменде де қоғамдық тәртіпсіздіктер белең алған. Қаңтардың 27-ші жұлдызында көшеге шыққан шерушілер ел президенті Али Абдалла Салехтың кетуін талап етті. Ел билігін 33 жыл басқарған ол конституцияны өзгерту арқылы 2013 жылы тағы да өзі билік басына келуді көздеген. Аден аймағынан бастау алған көтеріліс Хадрамаутқа жетті. Али Абдалла Салех Сауд Арабиясына қашып, биліктің ауысатыны жөніндегі құжатқа келісім қолын қойып құтылды.

Ақпанның 14-де Бахрейн шағын Әмірлігінде тағы бір өрт ошағы тұтанды. Шииттік жас белсенділер сунниттік әулет әл-Халиф билігіне қарсылығын білдіру мақсатында Манама орталығындағы Маржан алаңында ереуілге шықты. Көрші тұрған Сауд Арабия Патшалығы мен Біріккен Араб Әмірлігі Бахрейнге көмек ретінде өз әскерін жіберіп, шерушілерді танкі-

мен таратып, шииттік топтың жетекшілік етуіне мүмкіндік бермеуге тырысты. Әскери жауынгерлер мемлекеттік институттар мен стратегиялық инфрақұрылымдарды қорғауға алды. Сөйтіп, Бахрейнде жүріп өткен «араб көктемі» қозғалысына, көтерілісшілерін басуға Сауд Арабия белсене кірісуі сунниттердің мүддесін қорғайтын басты қорған бола білгенін көрдік.

Ал ақпан айының 20-шы жұлдызында Мароккода басталған қарсылық әрекеттеріне Сауд Арабиясы тағы да көмегін аяпбай, елдің ішкі саяси жағдайларына араласа отырды. Сонымен қатар, Марокко мен Иордания елдеріне Парсы шығанағындағы Араб Мемлекеттерінің Серіктестік Кеңесіне қосылуға кеңес берді. Бұған дейін бұл одаққа мүшелік болуға тек мұнай монархия елдері бола алатын еді. Сөйтіп, бұл аймақта алып альянстық одақтың бой көтеруіне мүмкіндік жасады.

Араб елдеріндегі шерушілердің қарсылық өрттері сөне қоймай одан асып соғыстың басталып кетуіне де әкелді. Ливиядағы шерулер қайта-қайта басталып, соңы атыс-шабыспен аяқталатын әдетке айналды. 17 ақпанда Бенгази қаласы да көшедегі қақтығыс тек 42 жыл билік басында отырған ең жасы ұлғайған араб диктаторы Муаммар Кадаффидің өлімімен аяқталып, мындаған адамның өмірін жалмап барып, аяқталды.

Сириядағы қайғылы оқиға 2011 ж. 15-ші наурызында Иорданиямен шекаралас Дерча қаласындағы шерумен басталған. Шерушілер көше қабырғаларында билікке қарсы граффитимен жазылған ұрандары үшін ұсталған бірнеше жасөспірімді босатуын талап еткен. Оларды тек бір аптадан соң жауыздықпен қинап барып босатқанымен тым кеш болды. Өйткені, елде 2000 ж. әкесі Хафездің орнына келген Башар Асадтың авторитарлық билігіне қарсылықтар күш алып, басқа қалаларда да жалғасып өрбіп кетті. Наразылығы бар қарақұрым халық саны күн өткен сайын ұлғайып, күшейе түсті. Үй қабырғалары түрлі ұрандар мен карикатуралық құбыжық суреттерге толды. Адамдар еркін сөйлеуге дағды алып, көше айғай-шу, ұраннан құлақ тұндырды. Бұған дейін көзге аса көрінбей жүрген исламистер түрлі партиялар, тіпті радикалды да ұйымдар құрып өз қабілет-қарымдарын байқатты. «Мұсылман бауырлар» ұйымына салафиттер қарсы шықты. Сауд Арабиясы салафиттерді қаржыландыру арқылы оларды бақылауға алуға ден қойды. «Ансар аш-Шариа», «Жабхат ан-Нусра» радикалды топтар Тунисте, Египетте, Йемен мен Ливияда пайда болды.

Сонымен, қанды қақтығыс төрт мемлекет басшысын құлатты. Аймақтық тәртіпсіздіктер кейбір билік иелері сайлау мерзімдері аяқталған уақытта орнын босататынын жариялады. Мысалы Судан президенті Омар әл-Башир 2015 ж. сайлауға қатыспайтынын, сол секілді Ирактың Премьер-Министрі Нури ал-Малики де 2014 ж. соңына дейін ғана отыратынын айтты. Иорданиядағы көтерілістер Абдалла II патшасының үкімімен екі өкімет билігін таратуына әкеп соқты.

Айтылған елдерде еркін сайлау шарасы етек жайды. Алдымен Тунисте, одан соң Мысырда 2011 ж. 23 қазанында науқан жаппай басталды. Сайлау учаскелерінде адам кезегі көбейе түсті. Халық қозғалысы кезінде сонша белсенділік танытпаған исламистер сайлау кезінде біршама пысықтық танытты. Тунистегі сайлауда қайта жаңарған «Мұсылман бауырлар» партиясы 217 орынның 89-ын иелік етті (2). Жыл соңындағы Мысырдағы сайлауда «Мұсылман бауырлар» үшін нағыз жеңістің шыңы болды десе дегендей.

Қатар да қол қусырып қалмады, газ өндіруші кішкентай эмират «Мұсылман бауырлардың» бірден-бір жарылқаушысына айналды. Қатар жетекшісі Хамад бин Халифа әл-Тани ислам консервативтік қозғалысы араб халқының болашағын жаңғыруына әкелетініне сенімді болды. Алайда, исламистердің Мысыр, Тунис елдеріндегі саяси ахуалы онша көпке созылмады, «Нидаа-Тунис» партиясының жетекшісі демократиялық реформаларды алға тартатын 88 жасар Бежи Каида ас-Сибиді сайланды. Ал Мысырда «Мұсылман бауырлар» қозғалысымен дамыған Мұхаммед Мурсидің демократиялық құрылымы Хосни Мубарактың орнына келгенімен, екі жылдай ғана ғұмырын сақтай алды. 2013 ж. шілде айында билік басына Абдель Фаттах ас-Сисидің әскери диктатурасы келді. «Ислам демократиясы» ұранын биікке көтере шыққан Мурси Батыспен де, көрші елдермен де тіл табыса алмады. Ішкі экономикалық ахуалдың қатты ушығуына байланысты алдымен АҚШ, одан соң монархиялық тәртіпті ұстанған көрші араб елдері оны тез-ақ алып құртты. 2014 ж. 4 маусымында ас-Сиси армия генералдығынан Мысырдың толыққанды президенті атанды.

Ливияда азамат соғысы мен шетелдік әскери басқыншылық әрекеті қатар жүріп, қантөгіс ауырлығын бұхара халық бастан кешсе, Йеменде азаматтық қарсылық күш алды. Таза ислам жақтаушылары «Ұлы халифат» құру мақсатында Марокко, Ливия, Тунисте, Мысыр, Иордания мен тағы басқа елдерде радикалды исламды нығайтуда күш біріктірді. Сауд

Арабиясы мен Қатар «Ұлы халифат» немесе «Суннит халифатын» құра бастады. Бұл бастама Парсы Шығанағындағы Бахрейн, Қатар, Кувейт, Біріккен Араб Әмірлігі, Оман, Сауд Аравиясы елдері мүше боп кіретін Араб Мемлекеттері БН-тымақтастық Кеңесі аясында жүргізілді. Сонымен бірге, сунниттер өздерінің қас дұшпандарын назарында ұстады, олар – Сириядағы алавиттер мен Ирандағы шииттер. АҚШ пен Лондон өздерінің одақтастарын суннит монархияларын қолдай отырып, Иран мен Сирияға қарсы еді. Сол себепті де, Вашингтон монархия елдерін үсті-үстіне қаруландырып, сонымен қатар құпия түрде исламистерге де қол ұшын беруін тоқтатпады. Батыстың басты мақсаты: монархия елдері мен диктаторлық тәртіпті мемлекеттерді экстремистермен қарулы қақтығысқа ұластырып, сол соғысты тоқтату себебімен Таяу Шығысқа НАТО қарулы күштерін енгізу (2). Бұл ретте діни көзқарас қайшылығын да үдете түсу жоспарда бар еді: сунниттер-шииттермен, сунниттер-алавиттермен, Мысырдағы мұсылмандар христиандармен, мұсылмандар мен иудейлер және күрдтер мәселесі.

Ирактағы қантөгіс Ирактық Күрдістан құруды, яғни осы аймақты күрдтік мемлекет өздері басқаратын өз халифатының жобасын құруға ынталы болғанымен оларға қарсы Еуро Одақ, Израиль, Сауд Аравия мен Түркия сақадай сақ тұрды. Сирия мәселесі жөнінде түріктер әлдеқашан қол ұшын беріп, қару-жарақ жеткізіп, санкция тәртібін де енгізіп үлгерген еді.

Бүгінгі таңда, бұдан жеті жыл бұрын болған «араб көктемi» жайлы әрқилы пікір айтылуда. Батыс еуропалық зерттеушілер өз мақалаларында болған жәйттің демократиялық табиғатын зерттеп, исламдық билікті сынға алады. Батыс, Ресей және Таяу Шығыс баспагерлері «Араб көктемi» жайлы мыңдаған ғылыми еңбектер де жариялап үлгерді. Бүгінгі таңда «Араб көктемi» оқиғаларының саяси, экономикалық қырынан бөлек қоғамдық өлшемдері хақында да: мысалы, оның әйел құқығына немесе діни және ұлттық құқылары аз қамтылған топтарға қатысты қоғамдық пікір өлшемдері де сөз болуда. Жалпылай айтқанда, зерттеушілер оқиғаның барлық жерде бірдей жоспармен жүрмегені, әр елдегі оқиға әрқилы жүріп, ішкі факторлардың себептерін, сыртқы акторлардың ықпалы туралы, көтерісшілердің талаптары да оқиғаның ширығуына орай үнемі өзгеріп, даму үрдісінде болғанын айтады.

«Араб көктемi» берген нақты жетістіктер де бар екенін байқаймыз. Мысалы, Тунис

Республикасында халық сұраған демократиялық талаптардың орындала бастағанын көруге болады. Тунис – «араб көктемiнiң» бұлағы десе дегендей, мұнда саяси күштер арасында ортақ бір келісімге келген шешім бар, бүгінгі таңдағы ең демократияшыл ел екені байқалады. Әрине, Тунис әуел бастан батыстың даму үрдісін таңдаған және мұнда ұлттық, конфессионалдық немесе тайпалық талас-тартыс болмағандықтан, әуелден біраз жетістіктерді иелену мүмкіндігі мол тұғын. Тіпті Рашид Ганнуши басшылық еткен «ан-Нахда» ислам партиясының өзі демократиялық құрылымды қолдап, экономиканың либерализациялануына мүмкіндік берді. 2015 ж. шілде айында Тунис парламенті терроризмге қарсы заң қабылдау арқылы тунистік қауіпсіздік комитеті мен әскери ұйымдарға құқықтық белсенділік танытуға мүмкіндік берді (3).

Сонымен қатар, кезінде «ан-Нахда» ислами партиясы басқарған өкімет Сириямен дипломатиялық қатынастарды үзгенді, қазіргі таңда «Нидаа Тунис» партиясының басшылығымен сол дипломатиялық қатынастарды қайта жаңғырту арқылы, елге экстремисті-радикалды күштердің енуіне жол бермей отыр. Тұрғылықты халқы 10 млн аспайтын ел салафизм ағымымен жаппай күресте. Одан бөлек «араб көктемi» көтерілістері басқа елдермен салыстырғанда Тунис елінің экономикалық ахуалына сонша зиянын тигізбеді. Дәл қазіргі жағдайда жұмыссыздық мәселесі және халықтың тұрмыс әл-ауқатының төмендігі экономиканың әлі де көтеріле алмай мешел хал-күйде болуы мәселесі сақталған. Туризм индустриясы өкімет бюджетін 2010 ж. 13% құраса 2016-2017 ж. 8% құрап тұр (4). Фосфат өндіру заводтары жабылып, елді әлеуметтік-экономикалық дағдарыс әкелгендіктен 2016 ж. шілде айында президент бұйрығымен өкімет таратылып, орнына жаңа өкімет сайлап, «Нидаа Тунис» партиясының мүшесі Юсеф Шаһидті басшы ғып тағайындады (5). Бірақ кей сала дамуында оң өзгерістер де бар, жоқ емес.

Мысыр Араб Республикасы соңғы жылдары өзінің тарихи дамуында бірнеше саяси өзгерістерді басынан өткізді. Билік басына Абдель Фаттах ас-Сиси бастаған әскерлер келгеннен кейін, елдің күрделі экономикалық мәселелерді шешу мақсатында және ұлттық мүддені нығайту үшін ірі ұлттық жобаларды орындауға кіріскен еді. 2015 ж. Суэц арнасын дамыту үшін жаңа екінші 35 км тармағын қосты. Сонымен қатар, қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан жұмыстардың ішінде электроэнергетиканы дамыту, көше-жол желісін жаңарту, табысы аз жастарға тұрғын үй-

лерді салу, шөлді жерлерде ауылшаруашылығын дамыту мақсатында игеру, жаңа астана қаласын салу боп тұр.

Сондай-ақ, терроризм мәселесі елдің ең маңызды міндеттерінің бірі боп тұр. Терроризмге қарсы күресті Мысырдың қауіпсіздік күштері мен қарулы күштер екі жақты күрес жүргізіп жатыр. Бірі Синай түбегіндегі «Ислам мемлекеті» террорлық топпен, екіншісі аймақтық аудандардағы «Мұсылман бауырларымен», «ДАИШ» күресіп келеді. Жақында 25 қараша күні солтүстік Синай түбегінде «ДАИШ» жалауларын желбіреткен содырлар әр-Рауда мешітін жарып, 300-ден астам адам өлтірді. Мысыр президенті: «Шабуыл мысырлықтардың сенімін тұрақсыздандыруға бағытталған, бірақ Мысыр қарулы күштері мен полиция құрбан болғандар үшін кек қайтарып, қауіпсіздік пен тұрақтылықты қысқа мерзімде барынша қалпына келтіреді», – деп уәдесін беруде (6).

Негізі Мысыр бүгінгі таңда бірқалыпты дамуға барынша ынталы. Мысырдың саяси, әлеуметтік, экономикалық жобаларын орындау үшін халықаралық қарым-қатынастарын қалпына келтіру үшін Парсы Шығанағындағы елдермен, Ресей, Қазақстанмен де байланыстарын нығая түсуде.

Демократиядан алыс болған Ливия джамаһириясының қазіргі жағдайы басқа сипатта, әлі тиянақты аяқталып бітпеген қоғам. 2014-2015 ж. интервенция әсерінен және ішінара тайпалық қақтығыстардың әсерінен радикалды ислами топтар құрылды. Онымен қоймай, шартты түрде демократиялық өкімет пен радикал топтар арасында текетірес сақталып келеді. Елдің оңтүстік-батысын «Азавада тәуелсіз мемлекетін» туарек тайпасы басып алған. Қазіргі таңдағы басты уайым суниттер, исламистер мен мадхалитам және де басқа да топтар арасындағы шиеленісті жәйттің орын алуы дер едік. Дәл қазіргі Ливия үш жақты биліктегі шағын мемлекеттерден құралғандай, ол – исламистер басқарған Триполи қаласында орналасқан Халықаралық ұлттық конгресс ұйымы, БҰҰ мойындаған өкімет билігіндегі Қайраткерлер Палатасы Ұйымы және Халифа Хифтер бастаған әскерлер. Сонымен қатар, 2016 жылы АҚШ, ЕО және БҰҰ қолдап отырған Ұлттық келісім өкіметі құрылды. Мұндай бөлшектену тұтас Ливияға қауіпті. Мұнайлы өлке Бенгази мен оған таяу жатқан аудандарға Мысыр пен Біріккен Араб Әмірлігі өз билігін орнатқысы келсе, Франция мен Италия Ливияны тұтастай қарамағына алмақшы. Бұл өңірде шекара шартты түрде белгіленген. Басқыншылық әрекеттер негізінен халқы ты-

ғыз орналасқан мекендерде көздеседі. Мұнда аумақты бос жер үшін емес, тіршілігі қайнаған, халқы тығыз елді мекендер үшін бір-бірімен тайталасады.

Кезінде Ирактан америкалық жауынгерлердің елден шығарылуы елдегі жағдайды барынша ушықтырды. Шииттер мен сунниттер текетіресі артып, Ирак Күрдістанымыз деп санайтын күрдтер өзінше топтасты. Бағдадтағы орталық үкімет пен Ирак Күрдістан билігі арасында келіссөз жүргізу арқылы барлық дауларды шешуде. Ирактың аумақтық тұтастығын сақтап қалу маңызды боп тұр. Сондай-ақ, Таяу Шығыс аймағында саяси жағдайды одан әрі қиындатып, қауіп-қатерді болдыртқызыбаудың түбегейлі маңызы бар. Әйтпесе азамат соғысының басталып кету қаупі бар. Көрші аймақтар – Иран, Сауд Арабия, Сирия, Түркия, Ливан, Израильдің қалыпты жағдайын бұзуы мүмкін.

Соңғы жылдары басқа көрші елдерге қарағанда Алжирде бейбітшілік пен тыныштық орнаған. Кезекті парламент сайлауы нәтижесінде билік басына «Ислам құтқару майданы» партиясы келер кезде азамат соғысы басталып кетіп еді. Абдель Азиз Бутефлика 1999 ж. ел президенті болып сайланғанымен, елді шын мәнісінде президенттің ағасы және оның жеке кеңесшісі Саид Буфлика басқарып отырған сынды. Мұндай елдің ішкі саяси дағдарысы экономикалық мәселелермен тығыз байланысты. Олар, негізінен, мұнай бағасының құлдырауына негізделген, сатылымнан түскен ақшалар бюджетті 60%-ға толтырады. Қара алтын экспорттың 97%-ын құрайды. Мұнай нарығындағы құлдыраудың салдарынан мемлекеттік бюджеттің дефициті екі онжылдықта алғаш рет 8 млрд долларға жетті. Биылғы жылы орталық банктің бағалауы бойынша мұнай табысы 34 млрд долларды құрайды, бұл былтырғыдан 2 есеге аз.

Биліктің тағы бір алаңдаушылығы – жұмыссыздық, ол 2017 ж. 11,9% деңгейінде болады (4). Үкіметтің келер жылы шығындарды 9%-ға қысқарту туралы шешімі таңқаларлық емес. «Араб көктемі» кезеңінде ел билігі бейтарап саясат ұстанды. Ал соңғы екі жылда президент Асадтың саясатына ашық қолдау жасауда.

Ливан Таяу Шығыстағы этникалық және түрлі діни ұстанымы жағымен ерекшеленетін ел. Ливанда билік басы екі жылға ғана сайланады. Ливанның саясатына Франция, Иран және Сауд Арабиясы барынша араласқысы келеді. Елдің ең басты қиындығы – эканомиканың құлдырауы. Бірнеше жылғы әлеуметтік-эканомикалық қиындықтар ішкі қауіпсіздікке де әсер етті. Көрші

Сириядағы атыс-шабыс Ливанға туристік сапар жасағысы келгендерді райынан қайтарды.

Өкімет билігін ауыстырып, ливандықтар президентін сайлады. 2013 ж. бері кейінге ысырып келе жатқан парламент сайлауын өткізуге келісті. Олар астанадағы жемқорлық пен жұмыссыздыққа қарсы көтерілген қоғам жұртшылығын сабырға шақырды. Бүгінгі Ливан бірқалыпты, ақырындап орнына келе бастаған көңіл-күй кешуде.

Марокко төрт ғасырдан бері Король басқарып келе жатқан елге «Араб көктемі» сонша әсер етпеген сыңайлы. Халық билік басындағыларға жаппай көтеріліс жасаған кезде, Король Мұхаммад VI халық алдына шығып, реформаларды қарастырып халықтың жағдайын көтеруге уәде берген. Азық-түлік бағасы арзандатылып, әлеуметтік көмек беріліп, біраз жұмыссыздарға жұмыс табылған еді. Қазіргі уақытта да бұқара халқы мезгіл-мезгіл билікке көңілдері толмайтынын байқатқанымен, соншалық қарсылық білдірмейді. Сөйте тұра, бүтін билік Корольдің қолында деу қиын. Мемлекеттік құрылым бүгінде дуалисті конституциялы монархия болып, билік басында «Әділдік пен даму» партиясы отыр. Ислам ағымын қорғайтын партия, елде бұдан бөлек партиялар да бар. Кейбіреуін ел Королі Мұхаммад VI қолдайды. Марокко, Франция мен Израильмен тығыз байланыста. Елдің ең үлкен сыртқы саяси мәселесі, ол – Полисарио Фронтымен текетіресі. Тарата айтсақ, Фронт Полисарио – Батыс Сахарадан құрылған әскери-саяси ұйым, ол Сегиет-әл-Хамра мен Рио-де-Ороны азат ету мақсатындағы халықтық майдан боп тұр.

Иордания – осы күнге дейін өз мүддемақсатын сақтап келе жатқан ел. 1999 ж. бері билік басындағы Король Абдулла II бен әл-Хусейн және Иорданияның ішкі қауіпсіздік қызметімен бірлесіп, «араб көктемі» ызғарлы алапаты тұсында елдің шырқын бұзбай, бірқалыпты болып сақтап келді. Иорданиядағы белгілі бір шектеулер бола тұра, демократиялық талаптар негізінде құрылған жүйе бұқара халық көңілінен шығады, қуантады, ашуына тоқтау қоя алады. Иорданияның тағы бір ауыр мәселесінің бірі – экономикалық құлдырауы мен шетел мигранттарының елге есепсіз ағылуы дер едік.

Сауд Арабия Корольдігінің жерінде екі қасиетті қала орналасқандықтан, бүтін мұсылман әлемі алдында айрықша орынға ие. Оған қоса мұнай көздері қорымен даңқы шыққан монархия әлемге саяси күш-қуатын білдіріп келеді. Әйтсе де, соңғы жылдары біраз ушыққан

мәселелерге де себепші екені анық: Иранмен текетірес ахуалы, Йеменде соғыс өртінің лаулай жануы, экономиканың құлдырау белгілері. Ел ішінде мұндай қиындықтардың бетін қайтару мақсатында әрекеттер баршылық. Таққа ең басты мұрагері боп Мұхаммад бен Салман деп жарияланған болса да, Корольдің орнын кейін кім басары жайлы пікір қайшылығы патша отбасының бас ауруына айналғаны қашан. Жемқорлықпен күресу мақсатымен оншақты ханзалар мен экс-министрлерді қамауға салудың астарында билік үшін күрес жатқаны белгілі. Одан басқа, елдің ішкі жағдайын ушықтырып, елдің шығысындағы шииттік елді мекен тұрғындарының талаптары, олардың көрші Иранмен тығыз қарым-қатынасы да көңіл алаңдатпай қоймайды.

Осы ретте Саудияның әуел бастан-ақ, «араб көктемі» оқиғасының ортасында болғаны белгілі. 2011 ж. қаңтарында Бен Али Джиддаға ұшып барғанда, Франция немесе басқа араб елдері хош көріп, қарсы алғысы келмегені анық. Тек қалталы Сауд Арабиясы ғана ақшасымен және діни имандылығымен мақтана алатындай дәрежеде.

Сауд билігі тек үш жылдың ішінде араб төңкеріс толқынының бетін қайтару үшін қомақты қаражат жұмсады. Сонымен қатар, араб монархиясы Мысыр «мұсылман бауырлардың» тынысын тарылтып, әскерлерді билік басына келуіне септігін тигізді. Иранның жоспарын бейтараптандыру үшін Сириядағы төңкеріске қатысушыларды да қолдап отырды.

Оман Корольдігі «Парсы шығанағындағы Ұлыбританияның базасы» боп есептеледі. Ол Батыспен қаншалықты байланыс түзсе, сол дәрежеде араб әлемімен де байланысы бар. 1970 ж. бері елді сұлтан Кабус басқарып отыр. Корольдік аймақтық кикілжіңдердің қай-қайсысына да бейтарап көзқараста. Қазіргі кезде Оман экономикасын барынша қайта құруға тырысып, өндіріс ошақтарын кеңейтуде. Инновациялық және технологиялық жаңалықтарды зерттеп, мұнай-газ өндірісіне де оң өзгерістер жасау үстінде.

Қатар – Парсы шығанағындағы өз саясатын орнықтыра жүргізуге тырысқан жалғыз ел. 2008 ж. Оңтүстік Калифорния Университетінің профессоры, америкалық саясаткер Филипп Сейб академиялық тілдік қолданыста ««әл-Жазира» әсері» терминін енгізген еді. Осы телеарна хабарлары арқылы кішкентай Қатар бүтін Таяу Шығыстың саяси ойыншысы ретінде белгілі. Ол «араб көктемі» төңкерістерді қолдай отырып, сол тақырып аясында күн тәртібіне мәселелер қарастырып, талқысына тек араб әлемін ғана емес, бүкіл әлем көрермендеріне пікір таластырды. «Доха

Катардың астанасы ғана емес, «әл-Жазираның» орталығына айналғандай, тіпті бүтін Таяу Шығыстың астанасындай», – деп жазған еді Филипп Сейб (7). Әйтсе де, 2017 ж. маусым айында тоғыз ел – Сауд Аравиясы, БАӘ, Мысыр, Йемен, Бахрейн, Мальдив Республикасы, Маврикий, Мавритания және Ливия Қатармен дипломатиялық қатынасты үзілді-кесілді тыйған еді. Көлік қатынасын да тоқтатты. QNA Қатар агенттігінің жаңалықтары себепші болғандай. Телеарна Қатар эмирі Тамим бен Халид әл-Тани Иран мен Израильге бас иіп, Трамптың АҚШ президенттігін сақтап қалуы бірталай сынайлы ақпарат таратса керек. Ресми Доха өкіметі QNA агенттік сайты біреу бұзып өтірік хабар енгізгенін айтып еді. Бұл «жаңалық» кездейсоқ нәрсе емес, әдейі ойластырылған дүние. Өйткені Катардың басты қаруы – ол «әл-Жазира» телеарнасы, өзінің саяси пайдасына қарай жаңалықтарды әлемге жеткізетінімен белгілі. Сауд Арабиясы мен оның одақтастары 23 маусымында Кувейт арқылы жолданған ультиматумында 13 тежеу бар еді, оның ішінде: Қатар мен Иран арасындағы дипломатиялық қатынасты үзуін, «әл-Жазира» телеарнасын шетелде хабар таратуын қысқартуын, елдегі Түркияның әскери базасының жабылуын және ірі көлемде қаржылай компенсация жасауын талап етті. Түркия президенті Режеп Тайып Эрдоған Қатардың жағына шығып, араб елдерінің талаптары халықаралық құқық шараларына сәйкес келмейтінін айтты. Кейін Біріккен Араб Әмірлігі мен Сауд Арабиясы Қатарға бағыт алған ұшақтардың өз аймақтары арқылы ұшуына келісті. Қалай болғанда да Қатарға ойланып шешім шығаруға, көрші елдермен де санасуға тура келетіндігін түсінді.

2011 ж. Али Абдалла Салехтің президент тағынан түскен соң Йеменде азамат соғысы өршіп шетел басқыншыларының әрекеті күрт артты. 2015 ж. қарай үкімет билігін қолына алып, Араб коалициясына қарсы соғыс ашқан шиитхуситтер біршама жеңіске жеткен. Араб коалициясының жетекші күші әрине Сауд Арабия әскерлері еді. Йеменмен шекаралас аймақта саудтықтар хусит терроршыларымен соғысуы жалғасуда. Йеменнің ішкі факторлы мәселе – ол елдің ішінара екіге бөлінуі: нағыз Йемен және Хадромут, бұл екі ауданның өзара тарихи өзгешеліктері бар. Шын мәнінде, Йеменнің жерінде Сауд Арабия мен Иран арасындағы текетірес жағдайы боп жатыр. Йемен бір жағынан бұл қос күштің әсерін барынша бейтараптандырғысы келсе, ал екінші жағынан түрлі радикалды топтарды қолдап келеді.

Ал Сириядағы ахуал Йеменнен де күрделірек. Сирия – ол тек НАТО мен ЕО-ның жетекші елдері ғана емес, Ресей, Қытай және Түркия, Иран, Израиль сияқты аймақтық қуатты елдер, сонымен қатар Парсы шығанағының монархия елдер назары түсіп тұрған ел. Сириядағы соғысты «араб көктемінің» бір бөлшегі ретінде қарастыратын болсақ өте күрделі екенін байқаймыз. Тунис, Мысыр, Йемен сияқты елдердің ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың төмендігі, билік элитасының жемқорлығы, демократиялық еркіндіктің жоғы болса, Сирияда әрине, ішкі факторлардың әсері бар екені сөзсіз, дегенмен сыртқы күштердің әсері басымырақ. Атап айтқанда, үкіметке қарсы шыққан топтарды қару-жарақпен қамтамасыз ету арқылы қолдау көрсетіп, Сирияның ішкі қақтығыстарды өздерінің стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру үшін тырысады. 2011 ж. басталған билікке қарсы іс-әрекеттердің жаппай етек алуы, қарсылық күшін күн өткен сайын ширата түсті. Бірақ Сирия өзінің сенімді қауіпсіздік күші мен сенімді армияның қорғаныс күші арқасында ұзақ уақыт белсенділік танытты. Дегенмен оқиға шиеленісе ширап, Асад пен алавидтердің пайдасына шешілмеді. Сирия соғыс майданындағы жағдай ресми Дамаск мүддесіне емес, керісінше ДАИШ-дің Пальмира түбіндегі мұнай-газ алаңын басып алуды көздеп, сол арқылы Ливан шекарасына өтпекші болды. Сөйтіп Сирияны екіге бөліп тастамаққа бекінген. Одақтастарымен бас қосқан Сирия-Араб армиясы «Хезболла» еріктілер отрядтарымен бірлесіп «ДАИШ» қысымына қарсы тұрды. Террористер сол маңда өндіріліп жатқан газ ошақтарына от қойып, Сирияны энергетикалық байлық көзінен мүлдем ажыратқысы келді. Ең бастысы көп елдерде тыйым салынған «Ислам мемлекеті» топтарына қарсы күресе білу көп жағдайда түрлі қиындықтарға әкеледі. Сонымен қатар, АҚШ коалициясын қолдаушы түрлі дәрежелі террорлық топтар «ДАИШ»-пен күресудің орнына Асад үкіметін қарулы күшпен басып алғысы келген еді. Бірақ Ресей әскерилері Асад әскеріне көмек бергені белгілі.

Астанада Сирия мәселесі бойынша бірнеше рет жоғары дәрежелі кездесу болып өтті: кездесу барысындағы ортақ келісім Сирияда қарулы күш көрсетуді үзілді-кесілді тыйып, мониторинг негізінде бірлескен оперативті топ құрумен аяқталды. Мұндай түсіністік БҰҰ ұраны негізінде Женева келісімшартына орай күн тәртібінде кезекті саяси сауалдар талқыланып, кездесу барысында қол жеткізген басты табыс – ол гарант – елдер арасындағы меморандумға қол

қойылуы, онда Сирия аймағына деэскалация жасау арқылы қорлық-зорлық көрсетуге тыйым салу, аймақ шекарасының тұтастығы мен ел бірлігін сақтау және ұрыс-керіс, кикілжіңді саяси реттелуі болды. Осы мәселені жүзеге асыруға қатысты халықаралық эксперттер жүздесті. Гарантқа ие - елдермен қатар келіссөз отырысында Сирия билігінің делегациясы және Сирия қарулы оппозиция өкілдері және БҰҰ жоғары дәрежелі өкілеті мен Ресей, Түркия, Иран, Иордания және АҚШ өкілдері де қатысты. Сонымен бірге, халықаралық ЮНЕСКО мәдени мұралары тізіміне енгізілген Сирия аймағындағы ескерткіштерді сақтап, қорғаудың бірлескен келісім-шартын жасауды жоспарлады. Бейбіт еңбекші халықтың алаңсыз әрлі-берлі жүруіне және гуманитарлық көмектің қос тарапқа да еркін өтуіне мүмкіндіктер ашып, өзара келісімнің нақты жүзеге асырылуын қадағалайтын мониторингке мұқият болуын шешті. Өзара келісімнің тағы бір кепілдігі арнайы құрылған жұмысшы топ тұтқынға түскендерді босатуға, уақытша ұсталғандарды, түрмеге жабылғандарды, қайтыс болғандардың мүрдесін қайтару мен із-түзсіз жоғалғандарды іздестіру шарасы қарастырылған.

Басты сауалдардың бірі – террорлық әрекетпен күресу. Қос тарап та Сирияға қатысты негізгі мәселелерді шешуде белсенділік танытылып, жұмыскер инфрақұрылымның тиянақтылығы артып отырғаны байқалды.

Сондай-ақ, жақында 26 қараша күні Ресей, Түркия және Иран басшылары Сочиде бас қосып, Сириядағы жағдайды тұрақтандыру мәселесін талқылады. Кездесуде қол жеткізілген уағдаластықтар аясында Шам еліндегі қантөгісті бәсеңдету үшін әрі қарайғы қадамдар қарастырылды. Мемлекет басшылары Сириядағы қақтығысты реттеуде Астана процесінің жоғарғы дәрежедегі қызметін атап көрсетті. Мұндай оң өзгерісті жағдайлар әрине Сирия аймақтық өңіріне игілікті жақсылықтар әкеледі. Ең бастысы оқ-дәрі іс-қимылына тоқтау болады деген сөз. Дәл қазіргі Сирия үшін басты жағдай – террорлық әрекеттермен жұмыла қарсы тұра күресу. Осы мақсатта жемісті, тиянақты жетістіктерге жетер болса, басқа әлеуметтік-материалдық мәселелерді шешуге жол ашылары сөзсіз.

Жеті жыл бұрын басталған төңкерістерді қорытындылап, нәтижелерді бағамдау өте қиын. Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы Тунис, Мысыр, Йемен, Ливия, Марокко, Иордания және Сирияда сияқты елдерде орын алған «араб көктемі» төңкерістердің саяси жағынан

әртүрлі болғанымен, сол қақтығыстардың ішкі факторлары мен оларға ықпал етуші сыртқы факторлары жағынан көп ұқсастықтарға ие. Араб әлеміндегі дағдарыстың себептеріне ең алдымен елдердегі экономикалық дағдарысты, жемқорлық, кедейшілікті, теңсіздік пен жұмыссыздыққа қарсы наразылық. Қалай болса да, «араб көктемінің» ауыртпалығы монархия елдерінен гөрі, республикалық елдерге қиынға соқты.

Егер де сол алма-кезең уақытта Зин әл-Абидин бен Али тақты тез арада тастап кетпегенде, «араб көктемі» төңкерістері басқа елдерге өтіп кетпейтінін көп шығыстанушылар сеніммен айтуда (Долгов, 2017:15).

2011-2017 ж. «араб көктемінің» жеті жылдық нәтижелерін қорытындылай келе, бұл төңкерістердің тек мұсылман әлеміне ғана емес, басқа да аймақтарға, бірінші кезекте ЕО елдеріне және жалпы әлемдік саясатқа айтарлықтай әсер еткенін атап өту қажет. Батыс Еуропадағы қақтығыстарға ұшыраған мұсылман елдерінен босқындардың үлкен саны келіп түсуде, олардың арасында радикалды және қылмыстық топтар да бар. 2015-2017 ж. Франция, Бельгия, Германия секілді елдерде лаңкестік әрекеттер күшейгені белгілі. Сирия мен Ирактағы «Мұсылман бауырлар», «Ислам мемлекеттері», «ДАИШ», «Жабхад ан-Нусра», тағы басқа радикалды топтар «жиһадты» жариялап, тек араб елдерінде ғана емес, басқа аймақтарда да өз зұлымдықтарын жасап жүр. Алайда Мысыр, Тунис, Алжир, Сауд Арабия, Сирия сияқты елдерде исламдық радикализммен күресуге қабілеттігін танытуда. Тек араб әлемі ғана емес, сонымен қатар, Батыс Еуропа, Қазақстан, ТМД мен Шанхай ынтымақтастығы ұйымының антитеррорлық құрылымы шеңберінде белсенді жұмыс жүргізуде.

«Араб көктемі» араб әлемінің қазіргі әлеуметтік-саяси дамуындағы маңызды кезеңге айналды. Сауатты жастар тобының шынайы еркіндікке, қоғамдық өмірдегі ерік құқығын иеленуге ықыластығы төңкерістердің басталуына себепші болғандай. Олар Батыстағы қараша халықтың тұрмыс-тіршілігін үлгі етсе де, бірақ ежелден сақталған діни наным-сенімін, салт-дәстүрін де мықтап ұстайды.

Жаппай қараңғылық, экономикалық жетістіктердің жетімсіздігі, жұмыссыздық, жоқшылық араб халқын әбден қажытқан. Әйтсе де, халықаралық қарым-қатынасы біршама ілгері өрлеу үстінде. «Араб көктемінің» басты ұстанымы – демократия еді. Батыстық демократия үлгілерін өз елінде орнатып, одан әрі жетілдіре дамыт-

қысы келетін араб зиялылар аз емес. Қажетті реформа, қайта құруларды жүзеге асырып, жемқорлықты құртып, радикалды ағымының одан әрі елді шарпуына тоқтау салып, кедей-кепшіліктердің әл-қуатын көтеріп, жұмыссыздық, сауатсыздықпен жаппай күрес бастау – өкімет басындағылардың негізгі мәселелері.

Қорытындылай келе, «араб көктемі» төңкерістері, шынымен, қоғамды оятуға, жастарды белсендіруге, күн тәртібіндегі өзекті мәселелерді көтеруге, үлкен саяси тәжірибе беруге, өмірді өзгертуге мүмкіндік берді, бірақ, өкінішке орай, жеті жылдың ішінде ешқандай күрделі де маңызды мәселені шеше алмады.

Әдебиеттер

- 1 Динамика и характер освещения сирийского конфликта телеканалами BBC, CNN, AL-JAZEERA: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук Нафаа Дорар. – М., 2016.
- 2 فنانون وصحافيون يتظاهرون.. وانتحار شاب آخر قرب سيدي بوزيد تونس: سقوط مزيد من القتلى والجرحى برصاص الجيش العنفي يمتد للعاصمة وانباء عن «فوضى القصرين» AL-QUDS AL-ARABI 12 Januray 2011.
- 3 جريدة البيان ص 22 .07. 2015
- 4 1.CIA- Central Intelligence Agency.The World Factbook. Country Comparison/ Washington, DC:CIA,URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2129rank.html>.
- 5 جريدة السفير ص 25. 07. 2016
- 6 ارتفاع حصيلة مذبحه العريش الى 305 قتلى b جريدة الشرق الاوسط السبت - 7 شهر ربيع الأول 1439 هـ - 25 نوفمبر 2017 م
- 7 Веселов А. Одиночество Катара // журнал «Эксперт» №48 2017 г.
- 8 Долгов Б.В. Феномен «Арабский весны» 2011-2016 г. Причины, развитие, перспективы. Тунис, Египет, Ливия, Сирия, Алжир / Отв. ред. И.Д. Звягельская. – М.: ЛЕНАНД, 2017. – 200 с.
- 9 نوال السعداوى "الثورات العربية" شركة المطبوعات للتوزيع و النشر، ٢٠١٣؛ ٢٢١:٢٢١ ص
- 10 الثورات العربية ومستقبل التغيير السياسي، ٢٠١٣؛ ٢١٦:٢١٦
- 11 Гринин Л.Е., Исаев Л.М., Коротаев А.В. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке. - М.: Московская редакция издательства «Учитель», 2015. – 384 с.

References

- 1 Dinamika i kharakter osveshcheniya siriyskogo konflikta telekanalami BBC, CNN , AL-JAZEERA. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk Nafaa Dorar, Moskva, 2016
- 2 فنانون وصحافيون يتظاهرون.. وانتحار شاب آخر قرب سيدي بوزيد تونس: سقوط مزيد من القتلى والجرحى برصاص الجيش العنفي يمتد للعاصمة وانباء عن «فوضى القصرين» AL-QUDS AL-ARABI 12 Januray 2011.
- 3 جريدة البيان ص 22 .07. 2015
- 4 CIA- Central Intelligence Agency.The World Factbook. Country Comparison/ Washington, DC:CIA,URL:<https://www.cia.gov/library/publications/theworld-factbook/rankorder/2129rank.html>
- 5 جريدة السفير ص 25. 07. 2016
- 6 ارتفاع حصيلة مذبحه العريش الى 305 قتلى b جريدة الشرق الاوسط السبت - 7 شهر ربيع الأول 1439 هـ - 25 نوفمبر 2017 م
- 7 A.Veselov Oдиночество Katara. zhurnal «Ekspert» №48 2017g.
- 8 Dolgov B.V. Fenomen «Arabskiy vesny» 2011-2016gg.Prichiny,razvitiye,perspektivy. Tunis, Yegipet, Liviya, Siriya, Alzhir / Otv.red.I.D.Zvyagel'skaya.- M.: LENAND,2017.-200s.
- 9 نوال السعداوى "الثورات العربية" شركة المطبوعات للتوزيع و النشر، ٢٠١٣؛ ٢٢١:٢٢١ ص
- 10 الثورات العربية ومستقبل التغيير السياسي، ٢٠١٣؛ ٢١٦:٢١٦
- 11 L.Ye.Grinin, L.M.Isayev, A.V.Korotayev Revolyutsii i nestabil'nost' na Blizhnem Vostoke.- M.: Moskovskaya redaktsiya izdatel'stva «Uchitel'», 2015.-384